

SUURE ÕHTUTEENISTUSE SISSEKÄIGU ALLEGOORILIS- SÜMBOLISTLIK TÕLGENDUS VENE ÕIGEUSU TRADITSIOONIS

Anne Burghardt

SISSEJUHATUSEKS

Õigeusu kiriku ööpäeva- *resp.* tunnipalveteenistuste hulka (täpne terminoloogia on eesti keeles veel juurdumata) kuulub koguõine teenistus, mis koosneb nn suurest õhtuteenistusest¹, hommikuteenistusest ja esimesest tunnist. Üheks koguõise teenistuse raames peetava suure õhtuteenistuse eripäraks võrreldes n-õ tavalise õhtuteenistusega on sissekäik altarisse², mis sarnaneb oma vormilt jumaliku liturgia ehk euharistliku liturgia (edaspidi: liturgia) väikese sissekäiguga³. Suure õhtuteenistuse sissekäigu kujunemislugu on seotud Jeruusalemma Hauakiriku teenistuskorraga, kus piiskop ühines õhtuteenistusega pärast seda, kui osa psalme ja hümnega oli juba ette kantud. Sealt kandus see tava edasi teistesse kirikutesse, sh Hagia Sophiasse Konstantinoopolis, mille teenistuskord on õigeusu kiriku jumalateenistuse korda olulisel määral mõjutanud.⁴

Õigeusu kirikus eksisteerib rikkalik jumalateenistuste tõlgendamisekommenteerimise traditsioon, millest valdava osa moodustavad allegoorilis-sümbolistlikud tõlgendused. Tunnipalveteenistuste puhul on see traditsioon olnud iseäranis rikkalik vene õigeusu kirikus. Artikli autorile

¹ Suure õhtuteenistuse korda koguõise teenistuse raames vt lisa II.

² Suure õhtuteenistuse sissekäigu korda vt lisa I. Sissekäik toimub ka polieleiga (Ps 134 (LXX) jj) teenistuse ajal.

³ Sissekäik vastab põhimõtteliselt läänekiriku liturgia introitusele.

⁴ Nicholas **Uspensky**, *Evening Worship in the Orthodox Church* (New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1985), 34 jj. Olgu viidatud, et *liturgia* väike sissekäik, millele nüüd eelnevad teenistuse alguses kolm antifooni, oli algselt liturgia algus, mil toimus kirikuliste sisenemine kirikusse ja piiskopi sisenemine altarisse.

teadaolevalt ei ole aga tunnipalveteenistuste tõlgendusi *resp.* kommentaare vene õigeusu traditsioonis põhjalikult uuritud, mistõttu käesolev kirjutis püüab seda lünka veidi täita, andes ülevaate just koguõise teenistuse käigus toimuva suure õhtuteenistuse sissekäigu allegoorilis-sümbolistlikust tõlgendusest. Valik langes sissekäigu tõlgendamise käsitlemisele ühest küljest sellepärast, et see iseloomustab hästi seda, kuidas teenistuse osa, mis algselt oli seotud teatud praktilise tegevusega (hetk, mil piiskop alustas õhtuteenistusel kaasateenimist), on jäänud teenistuskorda sümboolse riitusliku elemendina, millele on omistatud uus, allegoorilis-sümbolistlik tähendus. Teisalt on huvipakkuv suure õhtuteenistuse sissekäigu väline sarnasus liturgia väikese sissekäiguga.⁵

Mõistagi ei võimalda käesoleva artikli raamistik käsitleda põhjalikult kõiki vene õigeusu allegoorilis-sümbolistlikus tõlgendustraditsioonis antud seletusi suure õhtuteenistuse sissekäigule, mistõttu piirduakse olulisematele osutamisega.

THESSALONIKI SIMEONI MÕJU TUNNIPALVETEENISTUSTE TÕLGENDUSELE VENE ÕIGEUSU TRADITSIOONIS

Vene õigeusu kirik võttis nii jumalateenistuskorra kui selle tõlgendamise traditsiooni üle Bütsantsist. Kui liturgia tõlgendamise traditsioon algas Bütsantsis aga juba enam kui poolteist tuhat aastat tagasi,⁶ siis esimese

⁵ Huvipakkuv oleks ka põhjalikumalt võrrelda Bütsantsi liturgiakommentaatorite poolt liturgia väikesele sissekäigule antud tõlgendusi suure õhtuteenistuse sissekäigu tõlgendustega vene õigeusu kirikus. Paraku ületaks see käesoleva artikli raamid, mistõttu on piiratud vaid põgusate viidetega liturgia väikese sissekäigu tõlgendustele Bütsantsi traditsioonis, vt nt allmärkus nr 10.

⁶ Esimesteks liturgiatõlgendusteks on idakirikus kirikuisade homiiliad ning katehheesid, mis ristimise ja peamiste usutõdede kõrval jagavad seletusi ka liturgia kohta, vt nt Johannes Chrysostomose *resp.* Johannes Kuldsuu homiiliad: *Tou en agiois patros hemon Ioannou; archiepiskopou Konstantinoupoleos, tou Chrysostomou, ta euriskomena panta* (Paris: Migne, Patrologia Graeca (PG) 58, 1862) Mt hom. 50, 3 (PG 58, 507), Mt hom. 82, 5 (PG 58, 744) jm, Mopsuestia Theodori 5. ja 6. katehheetiline homiilia väljaandes **Theodor von Mopsuestia**, *Katechetische Homilien II*, Fontes Christiani (Freiburg: Herder, 1995), 387–456; Jeruusalemma Kyrilluse 4. ja 5. müstagoogiline katehhees väljaandes **Cyrrill von Jerusalem**, *Mystagogicae Catecheses*, Fontes Christiani (Freiburg: Herder, 1992), 135–165.

kompaktse tunnipalveteenistuste kommentaari koostas seal alles Thessaloniki Simeon⁷ XV sajandil, olles sellega ühtaegu nii Bütsantsi viimaseks liturgiakommentaatoriks kui esimeseks tunnipalveteenistuste tõlgendajaks. Simeon nimetab enda eesmärgina kirikuisade jumalateenistuskommentaaridest pärit tõlgenduste kokkukogumist ja esitamist, „ise midagi uut juurde leiutamata“.⁸ Kuna Simeon peab liturgia korda Issanda enda seatuks, pole talle nt liturgia tõlgendamise juures probleemiks liturgia arengu eri etappidest pärinevate ja erinevatest rõhuasetustest lähtuvate tõlgendusmotiivide seadmine üksteise kõrvale, mis toob endaga kaasa teatava ebajärjepidevuse.

Tunnipalveteenistuse tõlgenduse toob Simeon kirjutises „Jumalikust palvest“ („Tēs theias proseuchēs“, „De sacra precatōne“⁹) ning see tõlgendus on oluliselt mõjutanud vene õigeusu kiriku vastavat traditsiooni. Simeon tõlgendab suure õhtuteenistuse sissekäiku sarnaselt seletusega, mille ta annab liturgiat kommenteerides liturgia väikesele sissekäigule. Liturgia väikese sissekäigu tõlgendamisel on Simeon omakorda lähtunud peamiselt Maximus Confessori *resp.* Maksimos Usutunnistaja (580–662) liturgiakommentaari „Mystagogia“¹⁰, mis oli mõeldud eeskätt munkadele.

⁷ Aastal 1416 või 1417 pühitseti Thessaloniki peapiiskopiks, metropoliidina esmakordselt mainitud 1425. Suri 1429.

⁸ **Symeon Thessalonicensis**, *De sacra precatōne* (Paris: Migne, Patrologia Graecae (PG) 155), 701 A.

⁹ PG 155, 535–670.

¹⁰ *Mystagogia* oli Bütsantsi esimene täielik liturgiakommentaari – **Maximos o Homologētēs**, *Mystagogia* (Pariis: Patrologia Graeca (PG) 91), 657–717. Maksimose-aegses liturgias oli hiljem väikese sissekäigu nime omandanud sissekäik veel hetkeks, mil piiskop ja rahvas liturgia algul koos kirikusse sisenesisid. Vastavalt Maksimosele sümboliseeris kirikuliste sissenemine kirikusse nende sisenemist õiglasesse ellu. Piiskopi sisenemine kiriku põhilöövi, mis tähistab kosmose maist sfääri, sümboliseerib Jumala lihakssaamist, tema sisenemine altariruumi, mis tähistab kosmose taevast sfääri, sümboliseerib omakorda Kristuse taevaminekut (PG 91, 688 jj). Maksimose tõlgenduses on olulisel kohal kirikulisi kaasav eshatoloogiline aspekt, mille järgi piiskoplik sissekäik sümboliseeris Jumala laskumist inimeste juurde inkarnatsioonis. Hilisemas liturgiätõlgendamise traditsioonis, eriti alates XI sajandist, sümboliseeris väike sissekäik pigem Kristuse avaliku ülesastumise algust. Tingitud oli see püüdest muuta iga liturgia element Kristuse maise elu teatud etapi „pildiks“, „ikooniks“. Kuna inkarnatsiooni hakati enamasti seostama liturgia algusesse paigutatud proskomiidiat ehk euharistlike andide ettevalmistamist, seostati väike sissekäik nüüd Kristuse maise elu ühe hilisema etapiga. Väikest sissekäiku tõlgendavad Kristuse avaliku ülesastumise algusena nt Andida Theodoros XI saj ja Nikolaos Kabasilas XIV (vt **Theodoros Andidensis Episcopus**, *Protheoria kephalaïodes peri tōn en tē theia leitourgia ginomenōn symbolōn kai mysteriōn* (Paris:Migne, Patrologia Graeca (PG) 140), 436 D ja **Nicolaus**

Nii liturgia väike sissekäik kui suure õhtuteenistuse sissekäik sümboliseerivad Simeoni järgi Jumala Poja lihakssaamist, Tema laskumist maa peale inimkonna päästmiseks ning taevatee avamist Temasse uskujatele Ülestõusmise läbi. Kuna Simeoni mõju hilisemale vene traditsioonile on olnud väga suur, olgu siinkohal toodud tõlge suure õhtuteenistuse sissekäigu tõlgendusest Simeoni teoses „De sacra precatione“:

Altarist lahkumise, pea langetamise ja selle tõstmisega ning üleskutsega: „Tarkus! Pangem tähele!“, ristimärgikujulise viiruki suitsutamise, evangeeliumi ülestõstmisega (juhul, kui sissekäik on evangeeliumiga) ja üles altarisse astumisega ilmutab preester meile Jumala plaani meie päästmiseks. Tema väljumine altarist ja laskumine alla, kiriku keskele, sümboliseerivad Kristuse laskumist taevast meie juurde ja Tema alandumist. Tema pühad rõivad sümboliseerivad lihakssaamist; tema seismine kiriku keskel langetatud päi sümboliseerib Päästja ristilöömist meie eest maailmas, Tema surma ja laskumist põrgusse. Seepärast palvetab preester vaikuses ja langetatud päi, et Jumalinimene ohverdas end taevasele Isale ning laskudes surmavalda päästis meid Hadesse türanniast. Kuna Issand alandus meie, inimesteni, ohverdab preester ka healõhnalist viirukit (sümboliseerides meie Päästja püha hinge ja elu) või hoiab evangeeliumi. Kui preester oma pea tõstab, sümboliseerib Ta sellega Kristuse ülestõusmist ja seda, et seeläbi on Ta ka meid koos endaga üles tõstnud. Ta kuulutab ja näitab seda – tehes ristimärgi viirukipanniga ja lauldes „Tarkus, seiskem väga meelega!“ või tõstes üles evangeeliumi –, et tema minek üles altari ruumi sümboliseerib Kristuse taevasseminekut maa pealt; et Ta pöördus tagasi sinna, kus Ta oli taevas, s.o selle ihuga, mida Ta meie pärast kandis ja meie eest ohverdas; ning et Ta ülendas ja pühitses ka meid.¹¹

Enne kui vaatleme suure õhtuteenistuse sissekäigu seletusi vene õigeusu traditsioonis, olgu veel selgitava märkusena lisatud, et sageli käsitletakse tunnipalveteenistuste kommentaarides sissekäiguga koos ka selle ajal lauldavat hümnit „Tänulaul tulevalguse eest“ (kr k „Phōs hilon“¹²). Tin-

Cabasila Thessalonicensis Metropolita, *Hermēneia tēs theias leitourgia* (Paris: Migne, Patrologia Graeca (PG) 150), 372 D. Iseäranis Andida Theodoros andis mitmele liturgia osale paiguti meelevaldseid õndsuslooga seotud tõlgendusi, millele liturgia tekstid ise tuge ei paku, surudes liturgia sellega kindlasse tõlgenduse raami, lähtumata liturgia tekstidest enestest.

¹¹ PG 155, 605 D, 607 AB.

¹² „Oh Jeesus Kristus, Sa igavese, taevase, püha, õndsas isa püha au lõbus valgus. Päeva

gituna artikli raamidest ning sellest, et kommentaatorid piirduvad sageli vaid selle hümnii autorsuse küsimusega¹³, ja sellest, et sellele hümnile antud tõlgendus, mis tavapäraselt kõneleb tekstilähedaselt Kristuse kui jumaliku valguse saabumisest, ei mõjuta suure õhtuteenistuse sissekäigu käsitlust tervikuna, ei viidata järgnevalt nimetatud hümnii tõlgendustele.

SUURE ÕHTUTEENISTUSE SISSEKÄIGU TÕLGENDUS FEODOSSI (SAFONOVITŠ) KOMMENTAARIS

Artikli autorile teadaolevalt pärineb esimene algupärane suure õhtuteenistuse tõlgendus (esitatuna koguõise teenistuse raames) vene õigeusu traditsioonis Feodossilt (Safonovitš)¹⁴ aastast 1667.¹⁵ Teos oli koostatud ja ilmus Kiievis Petšerskaja lavras ehk Koopakloostri¹⁶ ukraina keeles. Ajavahemikus 1667–1674 anti see Lõuna-Venemaal neljal korral välja; venekeelsed tõlked on säilinud ka XVII saj käsikirjades.¹⁷

loojumise ligi jõudes ja õhtust valgust nähes laulame meie Sulle, Jumalale, isale ja Pojale ja Pühale Vaimule. Sa oled seda väärt, et Sulle alati vagal häälel kiitust lauldaks, oh Jumala Poeg, kes sa elu annad; seepärast austab Sind maailm“: Apostlik-õigeusu laulu- raamat, I osa (Tallinn: EAÖK Kirjastustoimkond, 2003), 12.

¹³ Tavapäraselt omistatakse see vene õigeusu traditsioonis kas Jeruusalemma patriarhile Sophroniosele (Jeruusalemma patriarh aastail 634–638) või märter Athenogenelele, kes olevat hukatud II sajandil. Viimasele omistab hümnii ka nt Thessaloniki Simeon (PG 155, 609 A). Hümnii „Tänu laul tulevalguse eest“ tekkelugu ja autorsust on uurinud Peter **Plank**, *Phōs hīlaron: Christushymnus und Lichtdanksagung der frühen Christenheit* (Bonn: Borengässer, 2001).

¹⁴ Autorist on teada vaid see, et ta oli Kiievi Koopakloostri iguumen.

¹⁵ **Feodossi (Safonovitš)**, *Võklad o tserkvi svjatoi i o tserkovnõhh retšahh, o službe Božioj i o vetšerni. Iz svjatogo Simeona arhiepiskopa Solunskago i iz inõhh utšitelei tserkovnõhh vöbranõi iereom, diakonomi i vsem pravoslavnõm do tšitanija požitetšnõi iz gretskogo i latinskogo na russki jazõk perevedenõi* (Kiiev: Velikaja Tšudotvornaja Lavra Petšerokijevskaja, 1667).

¹⁶ Kuni XVII saj keskpaigani kuulus Kiiev Poolale; Kiievi Koopaklooster jäi aga ka Poola valitsuse all truuks õigeusule ega olnud vaatamata riiklikule survele ühinenud uniaatidega – osa Poola valitsuse all olevaid õigeusklikke olid pärast Bresti uniooni aastal 1595 ühinenud uniaatkirikuga, mis allus jurisdiktsiooniliselt Rooma paavstile.

¹⁷ Igor **Smolitsch**, *Russisches Mönchtum. Entstehung, Entwicklung und Wesen 988–1917* (Würzburg: Augustinus-Verlag, 1953), 346.

Suure õhtuteenistuse seletus on esitatud 26 küsimuse ja vastuse vormis, hõlmates seitse lehekülge kokku 29-leheküljelisest raamatukesest. Teose pealkirjas ütleb Feodossi, et tõlgendused on „välja otsitud Thessaloniki peapiiskopi püha Simeoni ja teiste kirikuisade teostest kasulikuks lugemiseks preestritele, diakonitele ja kõigile õigeusklikele“,¹⁸ nimetades enda eeskujudest seega nimepidi vaid Simeoni. Ometi võib üsna kindlalt väita, et Feodossi on kasutanud ka Jacobus (Jacques) Goari „Euchologioni“¹⁹ selgitavaid märkuseid. K. C. Felmy on näidanud Feodossi toetumist Goarile liturgia tõlgendamise juures,²⁰ iseäranis sissekäigu tõlgendamisel ilmneb see ka suure õhtuteenistuse seletuses.²¹

Suurt õhtuteenistust tõlgendab Feodossi allegoorilis-sümbolistlikult; ta ei ilmuta huvi selle ajaloolise kujunemise vastu. Erinevalt Simeonist kirjeldab Feodossi suurt õhtuteenistust tervikuna Jumala ja inimese vahelise loo ja Jumala õndsustegude „kronoloogiliselt“ esitatud allegoorilis-sümbolistliku kujutamisenä, alustades mitte Kristuses toimunud õndsussündmuste, vaid maailma loomise ja inimese pattulangemisega.²² Simeonil selline õndsusloo „kronoloogilise“ kujutamise printsiip suure õhtuteenistuse juures puudub. On tõenäoline, et Feodossi on selle printsiibi üle võtnud liturgia tõlgendamise traditsioonist.²³

¹⁸ Feodossi, *Võklad*, tiitelleht.

¹⁹ Jacobus (Jacques) Goar (1601–1653), dominiiklane, teoloogia lektor Toulouse's. Elas aastatel 1631–39 misjonäri ja dominiiklaste kloostris priorina Chiose saarel, kus tutvus idakirikuga jumalateenistusega. 1647 ilmus Pariisis Goari koostatud *Euchologion*, idakirikuga liturgiliste tekstide kogumik, mis oli varustatud selgitavate märkustega („Notae“): Jacobus Goar, *Euchologion sive rituale Graecorum complectens ritus et ordines Divinae Liturgiae, officiorum, sacramentorum, consecrationum, benedictionum, funerum, orationum, & cuilibet personae, statui, vel tempori congruos, juxta usum Orientalis Ecclesiae* (Pariis: 1647). Käesolevas artiklis on kasutatud teose teist trükki, mis ilmus aastal 1730 Veneetsias (Typographia Bartholomaei Javarina). Goari *Euchologioni* peetakse liturgikaalaseks meistriteoseks ja üsna peagi pärast ilmumist levis see ka õigeusklikes ringkondades.

²⁰ Karl Christian Felmy, „Jacques Goar und die Göttliche Liturgie in Russland“ – *Unser ganzes Leben Christus unserm Gott überantworten. Studien zur ostkirchlichen Spiritualität*. Hrsg. P. Hauptmann (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1982), 319.

²¹ Vrdl Goar, *Euchologion*, 24, märkused 26, 27, 29.

²² Feodossi tõlgenduses sümboliseerib suure õhtuteenistuse alguspsalm Ps 103 (LXX) maailma loomist ja tänu selle eest, kuninglike uste sulgemine psalmi lugemise ajal sümboliseerivat paradiisi sulgumist Aadama üleastumise pärast; suur ekteenia viitab sellele, et kuigi Jumal inimese pattulangemise pärast talle paradiisi sulges, ei loobunud Ta inimeste juhtimisest oma inglite läbi (Feodossi, *Võklad*, 27) jne.

²³ Vt nt Nikolaos Kabilase liturgiakommentaari, mis tõlgendas liturgia osi kronoloogiliselt.

Suure õhtuteenistuse sissekäik sümboliseerib Feodossi järgi ühest küljest Kristuse inkarnatsiooni (preestri väljumine altariruumist ikoonostaasi põhjapoolse ukse kaudu), teisest küljest pühade minekut taevariiki aegade lõpul (preestri naasmine altariruumi läbi avatud kuninglike uste): „Nii, nagu Aadama üleastumine taeva sulges, avas Kristus selle taas enda omadele“ – seda sümboliseerivad ka sissekäigu ajal avatavad kuninglikud ukсед.²⁴ „Tarkus! Seiskem vaga meelega!“ sissekäigu ajal sümboliseerib Feodossi järgi ühest küljest seda, kuidas karjastele Kristuse sünni ette kuulutati, teisest küljest viitab see Ristija (*resp.* õigeusu keelepruugis Eelkäija) Johannesele kui Õnnistegija ettekuulutajale.²⁵ Preestri ja diakoni ristikujuline liikumine ümber altarilaua sissekäigu ajal sümboliseerivat seda, kuidas Kristus apostlitele enda surma ette kuulutas. See, kui preester ja diakon seisavad altarilaua taga, viitavat Jeesuse ristilöömisele ja surmale. Sellele selgitusele järgneb altaris asuva nn kõrgema koha (*gorneje mesto*) seletus, mis sümboliseerivat ühest küljest Kolgata mäge, teisest küljest aga Kristuse istumist Jumal Isa paremal käel, kus ka kõik pühad koos Temaga olema saavad.²⁶

Samu viiteid inkarnatsioonisümbolikalale ja pühade sisenemisele taevariiki sisaldavad ka Goari „Euchologionis“ suure õhtuteenistuse sissekäiku selgitavad märkused. Goar märgib ka, et preestri hüüe „Õnnistatud on Sinu pühade sissekäik“ sümboliseerib pühade sisenemist taevariiki²⁷; sama viide on ka Feodossil,²⁸ puudub aga Simeonil.

Feodossi kui suure õhtuteenistuse esimese algupärase tõlgenduse autor vene õigeusu kirikus püsib Bütsantsi traditsioonis, kasutades eeskätt allegoorilis-sümbolistlikku tõlgendusviisi. Samas on ta suure õhtuteenistuse tõlgendusse tervikuna erinevalt Simeonist toonud uudsena sisse õndsusloo n-ö kronoloogilise tõlgenduse printsiibi, mis hõlmab ka

gilises vastavuses Jeesuse maise elulooga: Hans-Joachim **Schulz**, *Die byzantinische Liturgie. Glaubenszeugnis und Symbolgestalt* (Trier: Paulinus-Verlag, 1980), 204.

²⁴ Feodossi, *Võklad*, 27, 28.

²⁵ *Ibid.*, 28. Selle hüüde tõlgendus õhtuteenistuse sissekäigu juures erineb samale üleskutsesele antud seletusest Feodossi liturgiakommentaaris, kus ta Nikolaos Kabasilasele toetudes viitab sellele, et hüüe „Tarkus! Seiskem vaga meelega!“ enne pühakirja lugemisi kutsub üles tähelepanelikule kuulamisele. Vrdl *Ibid.*, 12.

²⁶ *Ibid.*, 28 jj.

²⁷ Goar, *Euchologion*, 25, märkus 34.

²⁸ Feodossi, *Võklad*, 28.

vanatestamentlikku õndsuslugu – Feodossi jaoks sümboliseerib selle teenistuse algus maailma loomist ja inimese pattulangemist.

VENE ÕIGEUSU KIRIK ILMA JUMALATEENISTUSTE ALGUPÄRASTE TÕLGENDUSTETA JA GAVRIILI (PETROV) KOMMENTAAR

Feodossi liturgia- ja õhtuteenistuse tõlgendusele järgnes vene õigeusu kirikus enam kui sajandipikkune aeg, mida iseloomustas uute algupäraste jumalateenistustõlgenduste puudumine. Kui XVII saj teisel poolel oli Venemaal üpris intensiivselt tegeldud liturgiliste küsimustega,²⁹ siis XVIII saj ei ilmutatud nende vastu pea mingit huvi. Teoloogias valitsesid XVIII saj Venemaal tugevad lääne, nii roomakatoliku kui protestantliku teoloogia mõjud.³⁰ Feofan Prokopovitš aitas Peeter Suurel välja töötada koolireformi, mis puudutas ka vaimulikke koole. XVIII saj ei pööratud vaimulikes õppeasutustes liturgikale pea mingit tähelepanu.³¹ Lisaks oli XVIII saj lääne valgustuse mõju soodustanud vene haritlaskonna ignorentsust jumalateenistusliku elu suhtes. Nii jumalateenistusest võõrdumise kui ajaloolise huvi tärkamise tõttu tegi keisrinna Jelizaveta Petrovna (1741–1761) Pühale Sinodile ülesandeks koostada ülevaateteos õigeusu riituste ja jumalateenistuste kohta.³² Püha Sinod tegi teose koostamise ülesandeks Kaasani Issandamuutmise kloostri arhimandriidile Veniaminile, kes paraku talle antud ülesandega toime ei tulnud. Aastal 1774 anti ülesanne edasi Peterburi metropoliidile Gavriilile (Petrov) (1730–1801),³³

²⁹ Nt patriarh Nikoni liturgiareform ning sellega seonduv poleemika jms.

³⁰ Olulisimaks roomakatoliku teoloogiast mõjutatud usuteadlaseks XVIII saj Venemaal oli Stefan Javorski (1658–1722). Feofan Prokopovitš (1681–1736) oli olulisim protestantlikust teoloogiast mõjutatud teoloog, olles ühtlasi Peeter Suure „õukonnateoloog“. Nii Javorski kui Prokopovitš olid ukraina päritolu, mis pole juhus, kui võrd ukraina teoloogide haridustase ületas XVII–XVIII saj enamasti vene teoloogide oma.

³¹ Igor **Smolitsch**, *Geschichte der Russischen Kirche 1700–1917* (Leiden: E. J. Brill, 1964), 596 jm.

³² Karl Christian **Felmy**, *Die Deutung der Göttlichen Liturgie in der russischen Theologie. Wege und Wandlungen russischer Liturgie-Auslegung. Arbeiten zur Kirchengeschichte*, 54 (Berlin-New York: De Gruyter, 1984), 135.

³³ Teose ilmumise ajal oli Gavriil Peterburi metropoliit (1770 oli ta määratud Peterburi ja Tallinna peapiiskopiks, aastal 1775 oli lisandunud ka Novgorodi piiskopkonna juhtimine. 1799 vabastati Gavriil Peterburi piiskopkonna juhtimisest, kuna tal olid halvad suhted

kellelt ilmuski aastal 1795 jumalateenistuste seletus,³⁴ lõpetades enam kui sajandi väldanud aja, mil Venemaal polnud ilmunud ühtki algupärast õigeusu jumalateenistuste tõlgendust. Erinevalt Feodossi käsitlusest ja suurest hulgast XIX saj jooksul ilmutavatest jumalateenistuste kommentaaridest ei olnud Gavriili tõlgendus allegoorilis-sümbolistlik, mistõttu see ei haaku otseselt käesoleva artikli teemaga. Andmaks siiski vene õigeusu kiriku tunnipalveteenistuste tõlgendamise kujunemisloo algusjärjestust kompaktselt pilti, olgu paar sõna öeldud ka Gavriili kommentaari, sh suure õhtuteenistuse sissekäigu seletuse kohta.

Allegoorilisi seletusi väldib Gavriil peaaegu kõikjal, vaid prokiimennite³⁵ juures tsiteerib ta Thessaloniki Simeoni allegoorilist tõlgendust.³⁶ Gavriili peamine eesmärk oli kirjeldada ja selgitada õigeusu teenistuste korda, viidates mh teenistuste ja nende osade varakiriklikule algupärale.³⁷ Teoses ilmneb ka huvi teenistuskorra ajaloolise kujunemise vastu, seda küll enam liturgia kui tunnipalveteenistuste juures. Suure õhtuteenistuse sissekäigu ajal kuninglike uste avamise kohta väidab Gavriil näiteks, et algselt ei sisenenud preester altaris enne nüüd asetleidvat sisseminekut. Gavriil toob välja selle, et õigupoolest peaks see sissekäik algama *resp.* algas omal ajal sisenemisega altaris, mitte vastupidi, ning tüpikoni sõnad „Sooritage sissekäik avatud kuninglike ustega“ viitavat sellele, et kui preester siirdus kiriku keskelt altari poole seda viirukiga suitsutama, avati kuninglikud ukse. Suurtes kogudusekirikutes olevat küünlakandjad väljunud põhjapoolsest uksest, jäänud seisma kuninglike uste ees ja

tsaar Paul I-ga (1796–1801). Need olid osaliselt tingitud asjaolust, et Pauli ema Katariina II, kelle vastu tsaaril kuigi sooje tundeid polnud, oli Gavriili kõrgelt hinnanud. Gavriil tegeles ka munkluse edendamise; tema abilisel staarets Feofan Sokolovilt pärineb metropoliidi iseloomustus, kus ta toob mh välja selle, et Gavriil erines enamikust oma kaasaegsetest vene õigeusu kiriku hierarhidest lihtsuse ja alandlikkuse poolest, mis oli viimastele sageli pinnuks silmas, kuivõrd nad leidsid, et neid ei kohelda seisuse vääriliselt, kui neile Gavriili külastades vaid lihtsaid sööke (nt hernepirukaid ja tanguputru) pakuti, vt Igor **Smolitsch**, *Russisches Mönchtum* (Amsterdam: A. M. Hakkert, 1978), 495.

³⁴ **Gavriil** (Petrov), *O služenii i tšinopoloženijah pravoslavnõja grekorossiiskija tserkvi* (St. Peterburg: 1795). Järgnevad tsitaadid pärinevad teose teisest väljaandest (St. Peterburg: 1819).

³⁵ Prokiimen ehk eellaul, lühike vastamislaul, enamasti enne pühakirja lugemist.

³⁶ Gavriil, *O služenii*, 3, 81.

³⁷ Seoses vigiiliaga viitab Gavriil nt Ambrosiuse kirjale, mille too saatis oma õele Marcelinale (rmt 10, kiri 85), milles Ambrosius jutustab sellest, kuidas märtrite Gervasiuse ja Protasiuse maiste säilmete leidmisel vigiiliat peeti – *Ibid.*, 2, 33.

pärast diakoni hüüet „Tarkus! Seiskem vaga meelega!“ avanud kuninglikud ukсед kiriku põhilöövi poolt. Nüüd aga avab enne sissekäiku ukсед preester.³⁸

Kirjeldades sissekäigu lõppu, mil diakon ja preester sisenevad altarisse, selgitab Gavriil, et pärast kogu kiriku viirukiga suitsutamist leiab see sissekäik aset altari viirukiga suitsutamiseks. Samuti viitab ta sellele, et nn väikesel õhtuteenistusel sisseminekut pole, kuivõrd tüpikon on kloostriteenistuskord, mis on üle võetud vanadest kõrbekloostritest, kus õhtu- ja hommikuteenistust peeti preestri puudumisel kiriku eesöues. Jäänuk sellest olevat ettekirjutus, et preester ei kannu väikese õhtuteenistuse ajal felooni ega lähe altarisse.³⁹

Gavriili koostatud õigeusu jumalateenistuste tõlgendus oli mõeldud laiemale lugejaskonnale ja andis tunnistust ajaloolise huvi tekkest teenistuskorra kujunemise vastu. Tegu oli siiski erandliku tendentsiga ning enam kui pooleks sajandiks jäi vene õigeusu traditsioonis valitsema jumalateenistuste allegoorilis-sümbolistlik tõlgendamine.

ALLEGOORILISE SÜMBOLISMI VÕIDUKÄIK. SUURE ÕHTUTEENISTUSE SISSEKÄIGU TÕLGENDUS VENIAMINI (RUMOVSKI- KRASNOPEVKOV) KOMMENTAARIS

Kui XVIII saj vene teoloogiat oli iseloomustanud ükskõiksus liturgiliste küsimuste vastu, siis XIX saj kasvas huvi jumalateenistusliku elu vastu. Ilmus rida jumalateenistuste kommentaare, mis olid mõeldud nii vaimulikele kui ilmikutele ning mille üheks eesmärgiks oli teenistuse lähemale toomine rahvale, sh haritud venelastele. See tendents avaldus ka vaimulike õppeasutuste õppekavades. Kui praktiline teoloogia ja liturgika veel XVIII saj õppeprogrammide peaaegu puudusid, siis XIX saj tugevnesid hääled, mis nõudsid vaimulike praktilisemat ettevalmistust. Pärast Protasovi (ülemprokurör aastatel 1836–1855) jt algatatud koolireformi aastast 1840 viidi seminarides sisse laiahaardeline õppeprogramm, milles asetati suur rõhk üldharivatele, „ilmalikele“ ainetele, kuid mis nägi ette ka litur-

³⁸ *Ibid.*

³⁹ *Ibid.*, 3, 59.

gika õpetamise eraldi ainena.⁴⁰ Ajaloolis-kriitiline lähenemine jumalateenistuskorrale sai Venemaal alguse alles XIX saj teisel poolel. Vaatamata sellele jäi ka pärast seda valitsevaks teenistuste allegoorilis-sümbolistlik ja harduskirjanduslik tõlgendamine, millele avaldas suurt mõju metropoliit Veniaminilt ilmunud jumalateenistuste kommentaar.

Aastal 1803 peapiiskop **Veniamini (Rumovski-Krasnopevkov)**⁴¹ (1739–1811) sulest esmakordselt ilmunud jumalateenistuste kommentaar „Novaja Skrižal“⁴² mõjutas suuresti XIX saj Venemaal ilmunud jumalateenistuste allegoorilis-sümbolistlike seletusi. Teos oli väga populaarne, aastaks 1908 oli seda välja antud 17 korral.⁴³ „Novaja Skrižal“⁴⁴ koosneb neljast raamatust, millest teine seletab ja tõlgendab õigeusu kiriku jumalateenistusi, alates suurest õhtuteenistusest, nagu seda peetakse koguõise teenistuse raames⁴⁵, kuni Johannes Kuldsuu ja Basileios Suure ning enne-pühitsetud andide liturgiani.

Erinevalt mõni aasta varem ilmunud metropoliit Gavriili jumalateenistuste kommentaarist kasutab Veniamin läbivalt allegoorilis-sümbolistlike tõlgendusi. Juba „Novaja Skrižali“ pealkirjas iseloomustab ta oma tõlgendusi kui „müstilisi selgitusi“ (*tainstvennoje objasnenija*); mõiste, mis on vene teoloogias allegoorilis-sümbolistlike tõlgenduste puhul muutunud põhimõtteliselt *terminus technicus*'eks. „Novaja Skrižali“ eessõnas nimetab Veniamin peamiste autoriteetidena Thessaloniki Simeoni ja patriarh Germanost ning lisab, et seal, kus on tsiteeritud või kasutatud teisi autoreid, on välja toodud ka vastavad viited. Poole sõnagagi ei nimeta ta

⁴⁰ Smolitsch, *Geschichte der Russischen Kirche*, 603.

⁴¹ Aastast 1770 Peterburi Aleksander Nevski Vaimuliku Seminari rektor, 1774 Aunuse piiskop, 1775 Arhangelski ja 1798 Nižni Novgorodi peapiiskop. Fakt, et Veniamin üsna pea pärast rektori ametikoha saamist piiskopiks pühitseti, kinnitab Igor Smolitschi väidet, et al XVIII saj algusest sai vaimuliku seminari rektoriamet oluliseks astmeks teel piiskopiks pürgimise poole, vt *Ibid.*, 393.

⁴² **Veniamin** (Rumovski-Krasnopevkov), *Novaja Skrižal ili Položitelnoje objasnenije o Tserkvi, o liturgi, o vsjehh službahh i utvarjahh tserkovnohh* (Moskva, 1803). Järgnevad tsaaadid on võetud 1839. a. ilmunud väljaandest (St.Peterburg: Sinodalnaja Tipografija, 1839).

⁴³ Felmy, *Die Deutung*, 159.

⁴⁴ *Novaja Skrižali* keele kohta ütleb Filaret (Gumilevski), et see polevat „ei vene ega puhas (kiriku)slaavi keel, vaid sellel on ladina keele konstruktsioon“, vt **Filaret** (Gumilevski), *Obzor russkoi duhhovnoi literaturõ II. 1720–1863* (S. Peterburg: Izdanije knigoprodavt-sa I. L. Tuzova, 1884), 401. Hilisemaid väljaandeid on keeleliselt korrigeeritud.

⁴⁵ Veniamin, *Novaja Skrižal*, 1839, ptk I, 1–40.

Goari, kelle „Euchologion“ on „Novaja Skrižali“ suurel määral mõjutanud.⁴⁶ Ka Veniamin järgib suure õhtuteenistuse puhul tervikuna tõlgenduskeemi, millele viidati juba Feodossi juures – ta püüab suure õhtuteenistuse kulgu seletada vanatestamentliku õndsusloo kujutisena, mis täitub viimaks Kristuses. Vastavalt sellele seostab temagi nt teenistuse alguse maailma loomise, inimese pattulangemise ja Päästja töötamisega.⁴⁷

Suure õhtuteenistuse sissekäigu seletus algab „Novaja Skrižalis“ sõnasõnalise tõlkega Goari „Euchologioni“ märkustest:

Sissekäigu all ei peeta siin silmas igasugust sissekäiku, vaid pidulikku sissekäiku, mis väljub ikonostaasi põhjapoolsest uksest, liigub amvoni poole ja siseneb kuninglike väravate kaudu taas altari juurde. Selle sissekäigu ajal kantakse pidulikult kas viirukipanni, evangeeliumiraamatut või pühi armuluaaande.⁴⁸

Sellele märkusele järgneb Simeonile toetudes sissekäigu allegooriline tõlgendus: suure õhtuteenistuse sissekäik sümboliseerivad Kristuse inkarnatsiooni, Tema tulekut maa peale, kogu tema maist elu, ülestõusmist surnuist ja viimaks Tema minekut taeva, mille läbi Ta avab taevatee kõigile pühadele.⁴⁹ See kõik ei toimuvat mitte sõnades, vaid nähtavate ja sobivate kujundite, liikumiste abil.⁵⁰ Veniamin selgitab Simeonile toetudes, et kuna Kristuse saabumisega avanesid nii paradisi kui taevas, avatakse sissekäigu ajal ka kuninglikud ukсед. Viirukipanni või evangeeliumi

⁴⁶ Filaret (Gumilevski) väitel oli Veniamin veidi enne *Novaja Skrižali* ilmumist tõlkinud vene keelde Jacobus Goari *Euchologioni*; seda käsikirjalist tõlget hoiti Peterburi Vaimuliku Akadeemia raamatukogus. Sellele, et Goari mõju *Novaja Skrižalile* märgati varakult, viitab kas või fakt, et Gumilevski tõrjub tagasi väiteid, nagu oleks *Novaja Skrižali* puhul tegu üksnes Goari *Euchologioni* tõlkega: Filaret, *Obzor*, 401.

⁴⁷ Kuninglike uste sulgemine „loomispsalmi“ 103 (LXX) ajal viitab Aadama pattulangu-sele, katisma „Õnnis on inimene“ viitab langenud inimesele töötatud Päästjale, nn lam-bisüütamispsalmid e „Issand, ma hüüan Su poole“ viitavad langenud inimese kaevetele Jumala ees jne – Veniamin, *Novaja Skrižal*, 9, 15–17.

⁴⁸ Veniamin, *Novaja Skrižal*, 21, vrđl Goar, *Euchologion*, 24, märkus 29. Tähelepanuväär-ne on see, et siin ei kirjeldata üksnes suure õhtuteenistuse sissekäiku, vaid ka litur-gial asetleidvaid sissekäike (vrđl suure sissekäiguga liturgial, kus kantakse pidulikult armuluaaande; õhtuteenistuse sissekäigu seisukohast ei mängi armuluaaandide kand-mine mingit rolli).

⁴⁹ Veniamin, *Novaja Skrižal*, 21–24.

⁵⁰ *Ibid.*, 21.

kandmine sissekäigul sümboliseerivat samuti Kristuse lihakssaamist.⁵¹ Taas Simeonile viidates ütleb Veniamin, et preestri sisenemine altarisse õhtuteenistuse sissekäigul sümboliseerib Kristuse ülestõusmist surnuist ja Tema minekut taeva.⁵² Kui diakon oraariga ida poole osutades lausub: „Õnnista, valitseja, püha sissekäiku“, viitab ta sellele, et pühad sisenevad koos Kristusega taevariiki (Veniamin osutab siin ka idale kui paradüüsi asupaigale ja sellele, et Kristuse jalad olevat surnes olnud ida ja pea lääne poole).⁵³

Veniamini teos oli Venemaal väga populaarne ning seda tsiteeris ja matkis terve rida XIX saj liturgia- ja tunnipalveteenistuste tõlgendajaid. Kulus aastakümneid, enne kui vene õigeusu traditsioonis ilmutati taas huvi teenistuste ajaloolise kujunemise ja arengu vastu.

ALLEGOORILIS-SÜMBOLISTLIKUD KOMMENTAARID XIX SAJ – XX SAJ ALGUSES NING SUURE ÕHTUTEENISTUSE SISSEKÄIGU TÕLGENDUS

„Novaja Skrižali“ laadseid jumalateenistuste allegoorilis-sümbolistlikke seletusi, mis käsitlesid ka tunnipalveteenistusi, ilmus XIX saj Venemaal kümnetelt autoritelt. Artikli piiratud mahu tõttu käsitleme vaid seda, milles võtmes mõningad populaarsemad, korduvalt väljaantud kommentaarid käsitlesid suure õhtuteenistuse sissekäiku.⁵⁴ Kuigi XIX saj – XX saj allegoorilis-sümbolistlikud kommentaarid viimase tõlgendusse sisuliselt uusi motiive ei toonud, varieerus nende žanr: neid koostati küsimuste ja vastuste, kirjjade, jutluste jm vormis.

Küsimuste ja vastuse vormis on üles ehitatud nt **S. I. Krasnotsvetovi**,⁵⁵

⁵¹ *Ibid.*, 22

⁵² *Ibid.*, 23

⁵³ *Ibid.*, 24.

⁵⁴ Järgnevalt on ära toodud nende väljaannete täielikud andmed, mis olid autorile kättesaadavad. Võimalusel viidatakse ka esmatrüki andmetele. Autorite puhul viidatakse põgusalt eluloolistele andmetele juhul, kui need on teada.

⁵⁵ Simeon **Krasnotsvetov**, *O bogoslužnii pravoslavnoi tserkvi* (St. Peterburg: Tipografija R. Golike, 1862). 1862. a väljaanne oli kolmas, esmatrükk ilmus 1842. S. Krasnotsvetov (surn 1859) oli Peterburi Vaimuliku Akadeemia magister, töötas mõnda aega Šveitsis, kuhu oli vaimulikuna läkitatud.

A. T. Buzova,⁵⁶ **I. Glavinski**,⁵⁷ **N. Vostokovi**⁵⁸ jt jumalateenistuste allegoorilis-sümbolistlikus stiilis kommentaarid. Nad kõik toetuvad suuresti Veniamini „Novaja Skrižalile“.⁵⁹ Krasnotsvetov ja Vostokov annavad suure õhtuteenistuse tõlgenduse koguõise jumalateenistuse raames, Buzova ja Glavinski tõlgendavad suurt õhtuteenistust nii eraldi kui koguõise jumalateenistuse osana. Teenistust tervikuna tõlgendatakse taas vanateamentlikul ajal alanud ning Kristuses lõpule jõudnud õndsusloo kujutamisenä, alates maailma loomisest ja pattulangemisest kuni inimkonna päästmiseni Jeesuses Kristuses.⁶⁰ Ka sissekäigu tõlgendus on kõigis nimetatud teostes ühesugune, sarnanedes kohati pea sõna-sõnalt Veniamini „Novaja Skrižalis“ esitatuga (sissekäik tervikuna sümboliseerib Kristuse tulekut maa peale meie päästmiseks; preester sümboliseerib Kristust, diakon Eelkäija Johannest. Kui preester langetab pea, sümboliseerib ta sellega Kristuse kannatusi; preestri minek altaris viitab Kristuse taevasseminekule ja tema siirdumine altaris nn kõrgema koha juurde Päästja istumisele Isa paremal käel jne).

Kirja vormis on koostatud nt **A. N. Muravjevi**⁶¹ ja **I. I. Beljustini**⁶² õigeusu jumalateenistuste kommentaarid. Muravjevi kommentaar oli

⁵⁶ A. T. **Buzova**, *Obštšestvennoje bogosluženje pravoslavnoi tserkvi kratko izloženoje v voprosahh i otvetahh* (St. Peterburg: Tipografija brat. Pantelejevõhh, 1877). 1877. a väljaanne on juba seitsmes, mis näitab, kui populaarsed olid XIX saj Venemaal sellelaadsed jumalateenistuste seletused. Huvipakkuv on seegi, et autori puhul oli tegu kõrgemast seisusest naisterahva, mitte vaimulikuga.

⁵⁷ Ivan **Glavinski**, *Kratkija ponjatija ob obštšestvennom bogosluženii pravoslavnoi tserkvi v voprosahh i otvetahh* (St. Peterburg: Tipografija P.A.Kuliša, 1859 (esmatrükk)).

⁵⁸ N. **Vostokov**, *Vtoraja prazdnitšnaja knižka dlja selskikh prihožan i dlja selskikh škol. Objasnitelnõja besedõ na vsenoštšnoje bdenije ili po võraženiju prostago naroda, zautrenju i na božestvennuju liturgiju ili obednju* (Saratov: Tipografija Saratovskoi Gubernskoi Zemskoi Upravõ, 1871).

⁵⁹ Kuigi Krasnotsvetov viitab paaris kohas ka Gavriili ja Mansvetovi tõlgendustele (Krasnotsvetov, *O bogosluženii*, 17, 20, 55 jt) ning A. Buzova Beljustini ja Debolski kommentaaridele (Buzova, *Obštšestvennoje bogosluženje*, 45, 47, 50, 60, jt), on nimetatud autorite peamiseks allikaks siiski *Novaja Skrižal*, mis on ühel või teisel moel mõjutanud ka nt Mansvetovi ja Debolski tõlgendusi.

⁶⁰ Vt Krasnotsvetov, *O bogosluženii*, 37; Buzova, *Obštšestvennoje bogosluženje*, 71, 109 jm; Glavinski, *Kratkija ponjatija*, 46 jj.

⁶¹ Andrei **Muravjev**, *Pisma o bogosluženii* (St. Peterburg: Tipografija III. Otdel. Sobstv. E. I. V. Kantseljarii, 1838).

⁶² Ioann **Beljustin**, *O tserkovnom bogosluženii. Pisma k pravoslavnomu* (St. Peterburg: Tipografija tovarištševstva „Obštšestvennaja Polza“, 1864, 2. trükk).

Venemaal väga populaarne; aastatel 1882-1883 ilmus selle 11. väljaanne, aastal 1993 anti Moskvas välja viimase faksiimiletrükk. Suurt õhtuteenistust kommenteerib Muravjev koguõise teenistuse raames, kasutades seejuures läbivalt allegoorilis-sümbolistlikku tõlgendusviisi, seostades selle teenistuse taas maailma loomise, inimese pattulangemise ning talle töötatud Päästja tuleku kujutamise⁶³. Viimast sümboliseerib sissekäik (diakon taas kui Eelkäija Johannese sümbol ning preester kui Kristuse sümbol).⁶⁴

I. I. Beljustini teos on mahukas õigeusu jumalateenistuste kirjeldus, kus autori peaesmärgiks on jumalateenistuste kirikulisele mõistevaks tegemine ja lähemale toomine.⁶⁵ Beljustin väldib küll pea läbivalt allegoorilis-sümbolistlikku seletusviisi, mis muudab ta seetõttu artikli kontekstis veidi erandlikuks autoriks nagu ülalmainitud metropoliit Gavriiligi. Kuna ta ei lähene aga jumalateenistustele mitte ajaloolisest huvist lähtuvalt, vaid tema teosele on pigem iseloomulik harduskirjandusele omane stiil, mis kaldub kohati moraliseerimissegi,⁶⁶ näib tema teose nimetamine käesolevas kontekstis siiski õigustatuna. Beljustin ei seosta erinevalt enamikust oma kaasaegsetest jumalateenistuste tõlgendajatest koguõise teenistuse raames peetava suure õhtuteenistuse korda õndsusloo sümboliseerimisega.⁶⁷ Koguõise teenistuse raames toimuva suure õhtuteenistuse sissekäigu puhul piirdub Beljustin selle välise korra kirjeld-

⁶³ Muravjev, *Pisma*, 47, 49 jm.

⁶⁴ *Ibid.*, 51

⁶⁵ Beljustin, *O tserkovnom bogoslužēnii*, 168. Beljustin ei piirdunud jumalateenistusi tõlgendades üksnes nende osade edasiandmisega, nagu enamik tema kaasaegseid kommentaare, vaid tõlkis kirikuslaavikeelseid tekste enda teoses vene keelde, nt lk 392–404 Suure Kaanoni irmosed.

⁶⁶ Nt ekteeniapalvete seletuses, kus Beljustin tsaari eest peetava palve juurde manitsevalt lisab: „Kuidas ei peakski isakese eest igal tunnil palvetama, kui talle on Jumala poolt peale pandud niivõrd vastutusrikas koorem – enam kui 70-miljonilise rahva valitsemine. Tõesti, mitte ühegi palve juures, olgu see siis varahommikul või keset ööd – ühesõnaga, millal iganes – ei tohiks tsaari nime mainimata jätta. Küllap siis, kui meie end päevastest töödest-tegemistest välja puhkame, on tema laskunud sügavasse mõtteisse ja muresse oma alamate hea käekäigu pärast, olles vaevatud murede raskest koormast kogu riigi õitsengu pärast ega ole ta veel oma väsinud pead puhkama asetanud“, vt Beljustin, *O tserkovnom bogoslužēnii*, 100 jj.

⁶⁷ Koguõise teenistuse juures viitab Beljustin nt hoopis varaste kristlaste õistele vigiiliatele – psalmide palvetamisele, mida nad tegid nt märtrite säilmeid sängitamisele viies, *ibid.*, 200.

dusega, lisamata ühtki allegoorilis-sümbolistlikku seletust.⁶⁸

Jutluste resp. homiiliate vormis seletas õigeusu jumalateenistusi nt **V. Vladislavlev**.⁶⁹ Vladislavlev kasutab juba tavaks saanud allegoorilisi tõlgendusmotive. Koguõine teenistus, mille kontekstis ta käsitleb ka suure õhtuteenistuse sissekäiku,⁷⁰ sümboliseerib Vladislavlevi järgi vana- ja uustestamentliku õndsusloo olulisemaid sündmusi.⁷¹ Sissekäik sümboliseerib Vladislavlevi järgi Jumala Poja lihakssaamist. Vladislavlev viitab veel sellele, et vanatestamentlikud riitused olid inimkonna lunastamise *typos*'teks, ettetähendusteks, mille hulka kuulus ka vanatestamentliku preestri sooritatud sissekäik õhtuteenistuse ajal, mis oli Jumala Poja tuleku eelaimduseks. Vastavalt sellele väljendavat ka uustestamentlik kirik vanatestamentlike, *typos*'like riituste täitumisena koguõise sissekäiguga inimeste päästmise saladust Jumala lihakssaamise ja ristisurma, ülestõusmise ja taevamineku kaudu. Preestri väljumine ikonostaasi põhjapoolse ukse kaudu sümboliseerivat Kristuse laskumist maa peale; preestri eel sammuvad viirukipanni kandev diakon ja küünalt kandev altariteenija sümboliseerivad Eelkäija Johannest, kes Kristusele teed valmistas; ikonostaasi põhjapoolsed ukсед sümboliseerivad Neitsi Maarjat. Preestri seismine kuninglike uste ees on Kristuse maa peale tuleku sümboliks, viirukipanniga tehtud rist tähistab Tema ristisurma, sisenemine altarisse kuninglike väravate kaudu Tema ülestõusmist ja taevaminekut, minemine altari kõrgemale kohale Tema istumist Isa paremale käele; diakoni sõnad „Tarkus! Seiskem vaga meelega!“ ja „Tarkus! Pangem tähele!“ juhivad meie tähelepanu sellele, mis kirikus parajasti toimub.⁷²

Liturgilised käsiraamatud, mille koostajaiks olid **S. V. Bulgakov**⁷³ ja **Konstantin Nikolski**,⁷⁴ avaldasid koguduse preestritele küllap suuri mõju, kuna asendasid vene preestritele jumalateenistuste läbiviimisel praktikas sageli tüpikoni. Eriti Nikolski käsiraamat sisaldab lisaks jumala-

⁶⁸ *Ibid.*, 206

⁶⁹ Vassili **Vladislavlev**, *Objasnenije bogosluženiija svjatoi pravoslavnoi tserkvi* (Tver: Tipografija F. Muravjeva, 1876).

⁷⁰ *Ibid.*, 54–57.

⁷¹ *Ibid.*, 15 jj.

⁷² *Ibid.*, 59.

⁷³ S. V. **Bulgakov**, *Nastolnaja kniga dlja svjaštšennno-tserkovno-služitelei* (Harkov: 1900, faksiimileväljaanne Graz, 1965).

⁷⁴ Konstantin **Nikolski**, *Posobie k izuštšeniiju ustava bogosluženiija pravoslavnoi tserkvi* (S.-Peterburg: Gosudarstvennaja Tipografija, 1900, 6.trükk).

teenistuse praktilist läbiviimist puudutavatele ettekirjutustele ka allegoorilis-sümbolistlikke tõlgendusi. Ka Nikolski peab kinni suure õhtuteenistuse sissekäigu sümboolsest tõlgendamisest Kristuse lihakssaamisena;⁷⁵ ikonostaasi põhjapoolsest uksest väljuva preestri eel kõndiv diakon sümboliseerib Eelkäija Johannest, tema järel sammuv preester sümboliseerib Kristust; preestri langetatud feloon viitab Kristuse alandumisele; kuninglike uste avamine on märgiks, et Issanda saabumisega avaneb inimestele taevariik jne. Päevil, mil suurel õhtuteenistusel loetakse evangeeliumi,⁷⁶ kannab diakon evangeeliumiraamatut, mis viitab Issanda tulekule Tema Sõnas – tõlgendus, mida võib sageli kohata liturgia väikese sissekäigu puhul.⁷⁷ Kui preester õnnistab ristikujuliselt ida suunas, öeldes: „Õnnistatud olgu Sinu pühade sissekäik“, viitab see sellele, et Issand avas meile risti kaudu taeva väravad.⁷⁸

Tunnipalveteenistuste allegoorilis-sümbolistlikus ja harduskirjandusele omases stiilis tõlgendusi ilmus Venemaal XIX saj – XX saj alguses veel tervelt realt autoritelt. Suure õhtuteenistuse sissekäiku tõlgendati neis Kristuse inkarnatsiooni sümbolina ja sellest tulenevalt taevatee avamisena Temasse uskujaile.⁷⁹ Kuna XIX saj keskpaigast omandas jumalateenistuste korra tundmaõppimine õppeasutuste, nii koolide kui vaimulike seminaride õppekavades üha suurema rolli, ilmus ka mitmeid tunnipalveteenistuste kulgu seletavaid ja tõlgendavaid õppetstarbelisi teoseid, kus küll suure õhtuteenistuse sissekäigule pühendati enamasti vaid põgus kommentaar ja seda tuttavas võtmes – Kristuse lihakssaamise, ristisurma, ülestõusmise ja taevamineku sümbolina.⁸⁰

⁷⁵ „Sissekäik väljendab oma tegevustega/riitustega sama, mida väljendatakse lauluga „Tänulaul tulevalguse eest“, s.o seda, et inimestele ilmus vaikne valgus Päästja malbel näol, kes inimeste saamatuse pärast jättis taevase Isa igavese au ja lahkus taevast“, vt *ibid.*, 217.

⁷⁶ Nt ülestõusmispühäl, suurel reedel, ennepühitsetud andide liturgial.

⁷⁷ Vt eespool märkus 9.

⁷⁸ Nikolski, *Posobije*, 217–219.

⁷⁹ Vt nt Grigori **Debolski**, *Kratkoje obozrenije bogosluženiija pravoslavnoi tserkvi* (Sankt-Peterburg: Tipografija departamenta vnješnei trgovli, 1851), 68 jj. G. Debolski (1808–1872) lõpetas Peterburi Vaimuliku Akadeemia, oli usuõpetuse järeleleaatajaks Peterburi õppeasutustes. Ioann **Jakovkin**, *Izjasnenije bogosluženiija pravoslavnoi tserkvi* (Perm: Tipografija Sungurovoi, 1864), 146–148 jt.

⁸⁰ Vt nt Aleksander **Svirelin**, *Izjasnenije bogosluženiija s tserkovnõm ustavom* (Moskva: Izdanije knigoprodavtsev Br. Salajevõhh, 1874), 17; Mihhail **Bogdanov**, *Kratkoje utšeniije o bogosluženiija pravoslavnoi tserkvi* (Moskva: Universitetskaja Tipografija, 1852),

Kuigi XIX saj teisel poolel – XX saj kinnitas Venemaal kanda ka jumalateenistuste ajaloolise kujunemise uurimine ehk ajalooline liturgika,⁸¹ mis tegeles mh ka õhtuteenistuse, sh suure õhtuteenistuse sissekäigu ajaloolise kujunemise uurimisega, jäi jumalateenistuste allegoorilis-sümbolistlik tõlgendamine kestma (sh ka eksiilis tegutsevas vene õigeusu kirikus) ja on tänini populaarne. Seda kinnitavad mh mitmed Moskva Patriarhaadi poolt 1990-ndatel väljaantud faksiimiletrüki XIX saj jumalateenistuste allegoorilis-sümbolsetest tõlgendustest.⁸²

KOKKUVÕTTEKS

Tunnipalveteenistuste allegoorilis-sümbolistlikus stiilis koostatud tõlgendusi vene õigeusu kirikus, mis olid iseäranis levinud XIX saj, kuid pole tänini oma populaarsust kaotanud, on suuresti mõjutanud Thessaloniki Simeoni teos „Tēs theias proseuchēs“ (lad k „De sacra precatōne“). Sõltuvus Simeonist pole küll alati olnud vahetu, vaid toimunud tihti eeskätt peapiiskop Veniamini „Novaja Skrižali“ vahendusel, mida on omakorda mõjutanud Jacobus (Jacques) Goari „Euchologion“. Simeoni kommentaarid suure õhtuteenistuse sissekäigule ja liturgia väikesele sissekäigule

30–32. M. Bogdanov (surn 1860) oli omandanud magistrikaadi Moskva Vaimulikus Akadeemias, ülempreester, usuõpetaja mitmes Moskva koolis; Jevstavi **Novik**, *Utšenije o bogosluženi pravoslavno-hristianskoi tserkvi* (Odessa: Tipografija E.I. Fessenko, 1901), 42 jj; P. **Sokolov**, *Bogosluženiye pravoslavnoi hristianskoi tserkvi. Kurs gimnazii, realnõhh utšilištš i drugihh srednihh utšebnõhh zavedenii* (Moskva: „Sotrudnik Škol“ A. K. Zaleskoi, 1915), 60; Epifani **Nesterovski**, *Liturgika ili nauka o bogosluženi pravoslavnoi tserkvi* (Moskva: Knižni sklad M. V. Kljukina, 1914, neljas trükk), 130 jt.

⁸¹ Vt nt Aleksei **Dmitrijevski**, *Bogosluženiye v russkoi tserkvi v XVI veke. Tšast I. Službõ kruga sedmitšnogo i goditšnogo i tšinoposledovanija tainstv* (Kaasan: Tipografija Imperatorskago universiteta, 1884), *Opisanije liturgitšeskikh rukopisei hranjaštšihhsja v bibliotekahh Pravoslavnogo Vostoka* (Kiiev: 1907) jt. A. Dmitrijevski oli Kiievi Vaimuliku Akadeemia kiriku arheologia ja liturgika kateedri professor, kirikuajaloo doktor. Mihhail **Skaballanovitš**, *Tolkovõi Tipikon. Objasnitelnoje izloženiye tipikona s istoritšeskim vvedenijem* (Moskva: Izdatelstvo Sretenskogo monastõrja, 2008; 2. parandatud trükk); Nikolai **Uspenski**, *Tšin vsenoštšnogo bdenija* väljaandes: Bogolovskije trudõ, 18/19 (Moskva: 1978), vt ka sama autori ingliskeelset teost: Nicholas Uspensky, *Evening Worship in the Orthodox Church* (New York: St. Vladimir’s Seminary Press, 1985) jt.

⁸² A. Muravjev, *Pisma o bogosluženi*, I-II (Moskva: Duhhovnõi Tsentri, 1993), Veniamin, *Novaja Skrižal ili objasnenije o tserkvi, o liturgii, i o vsehh službahh i utvarjahh tserkovnõhh* (Moskva: Izdatelstvo Pravoslavnogo Bratstva Svjatitelja Filareta Mitropolita Moskovskogo, 1992; 1999) jt.

ühtivad suuresti, tuntav on seejuures Maximus Confessori (Maksimos Usutunnistaja) liturgiatõlgenduse mõju.

Peaaegu kõik vene õigeusu traditsiooni kuuluvad jumalateenistuste kommentaatorid, kes interpreteerivad teenistusi allegoorilis-sümbolistlikult, tõlgendavad Simeonist mõjutatult suure õhtuteenistuse sissekäiku Kristuses asetleidnud lunastusteo sümboolse esitusena. Sissekäigu erinevad osad sümboliseerivad vastavalt Kristuse lihakssaamist, ristisurma, ülestõusmist ning taevaminemist. Sellist tõlgendust toetavad vahetult suure õhtuteenistuse sissekäigu eel ja osaliselt selle ajal lauldavad stihhiirad (sh Jumalaema laul), mis järgnevad nn lambisüütamispsalmidele („Issand, ma hüüan“)⁸³; samuti kõneleb inimestele ilmunud Kristusest „Tänulaul tulevalguse eest“. Samas ei paku jumalateenistuse tekst nt mingit toetust allegoorilis-sümbolistlikule tõlgendusele, nagu sümboliseeriks preestri eel kõndiv diakon või küünlakandja sissekäigu ajal Eelkäija Johannest.⁸⁴

Eshatoloogilisele aspektile ei pööra vaadeldud kommentaarid reeglina kuigi suurt tähelepanu. Ehkki Simeon mainib veel Maximuse eeskujul, et hüüe „Õnnistatud on sinu pühade sissekäik“ ning preestri kui Kristuse sümboli sisenemine altariruumi sissekäigu lõpus sümboliseerivad Kristusesse uskujate sisenemist taeva koos Temaga, ei ole eshatoloogiline tõlgendus Simeoni jaoks eriti oluline. Samuti jääb vene õigeusu traditsiooni kuuluvates allegoorilis-sümbolistlikes kommentaarides suure õhtuteenistuse sissekäigu tõlgendamisel euharistlik dimensioon selgelt tagaplaanile (või puudub hoopis) Kristuses asetleidnud õndsusteo rememoriatiivse tõlgenduse taustal. Vaid rememoriatiivse aspekti ühekülgne rõhutamine võib aga kaasa aidata jumalateenistuse mõistmisele pelgalt vaimulike poolt esitatud „püha etendusena“.

⁸³ *Apostlik-õigeusu lauluraamat I osa* (Tallinn: EAÕK kirjastustoimkond, 2003), 196–198, 210–212 jt.

⁸⁴ Ka liturgiat allegoorilis-sümbolistlikult seletanud kommentaatorid on vahel liturgia väikese sissekäigu juures näinud diakonis või küünlakandjas Eelkäija Johannest; liturgia kontekstis on selle vastu vene õigeusu traditsioonis XIX saj sõna võtnud nt Vassili **Netšajev**, *Tolkovanije na Božestvennuju Liturgiju po tšinu sv. Ioanna Zlatoustago i sv. Vassilija Velikago* (Moskva: 1884, kolmas väljaanne), 104. Põhjendusena toob Netšajev välja, et liturgia tekstid sellist tõlgendust ei toeta.

LISA I

Sissekäigu kord koguõise teenistuse raames peetaval öhtuteenistusel⁸⁵

Jumalasünnitaja laulu laulmise ajal avatakse kuninglikud ukсед [ikostaasi keskel asetsevad ukсед, mis avanevad altariruumi ehk altarisse – A. B.] ja sooritatakse sissekäik viirukiga. Kirikuteener ulatab diakonile süüdatud viirukipanni. Diakon ulatab selle paremalt (lõuna) poolt preestrile õnnistamiseks, öeldes: „Õnnista, valitseja, viirukit“. Preester õnnistab, lugedes palve „Kristus Jumal, me toome Sulle viirukisuitsu...“. Võttes vastu õnnistuse, suudleb diakon preestriga samal ajal püha altarilauda [aujärke – A.B.] ning läheb preestri ees ümber altarilaua ikonostaasi põhjapoolse ukse juurde. Tema eel käivad kaks küünlakandjat (võib olla ka üks; sel juhul täidab ta esimesele küünlakandjale mõeldud ettekirjutusi. Tüpinkoni järgi on tegu lugejatega, kuid küünlakandjateks võivad olla ka kaks kirikuteenerit või lugeja ja kirikuteener) põlevate küünaldega. Preester astub „lihtsalt“, langetatud kätega, diakoni järel. Selliselt väljuvad nad amvonile. Küünlakandjad peatuvad, esimene Päästja, teine Jumalaema ikooni ees. Preester jääb amvonil seisma kuninglike uste ette ning diakon, suitsutades viirukiga kuninglikke ukseid, Päästja ja Jumalaema ikooni ning preestrit, jääb seisma preestrist veidi paremal, pooleldi tema poole pööratult. Võttes viirukipanni vasakusse kätte ja hoides parema käe kolme sõrmega oraari, kummardub veidi ja lausub vaikselt, kuid nii, et preester seda kuuleb: „Palugem Issandat!“ Preester lausub vaikselt sissekäigu palve: „Õhtul, hommikul ja keskpäeval kiidame, austame, täname ja palume meie Sind, kõigevalitseja Issand! Juhi meie palve viirukisuitsu lõhnana Enese ette ja ära lase meie südameid kalduda halbadele sõnadele ja kurjadele mõtetele, vaid päästa meid kõigist meie hingepüüdjatest, sest Sinu poole, Issand, vaatavad meie silmad ja Sinu peale loodame meie; ära saada meid häbisse, meie Jumal! Sest Sulle – Isale, Pojale ja Pühavaimule kuulub kõik au, kiitus ja kummardamine nüüd, ikka ja igavesti, Aamen“ (palve lõppedes preester kummardab). Seejärel diakon, seistes otse ja osutades oraariga itta, lausub preestrile (samuti vaikselt): „Õnnista, valitseja, püha sissekäiku.“ Preester õnnistab ristimärgiga ida suunas, lausudes (vaikselt): „Õnnistatud on Sinu pühade sissekäik alati, nüüd, ikka ja

⁸⁵ *Pravoslavnoje bogosluženje. Praktičeskoje rukovodstvo dlja klirikov i mirjan* (Sankt-Peterburg: Satis deržava, 2004), koost. I.V. Gaslov, A. S. Kaškin, 30–32.

igavesti.“ Diakon vastab vaikselt: „Aamen“ ning võttes taas viirukipanni paremasse kätte ning astudes veidi külje peale, suitsutab viirukiga preestrit ja kliirost [kooripealset – A. B.] ning seisab endisele kohale, oodates stihhiirade laulmise lõppu. Jumalasünnitaja laulu lõppedes astub diakon kuninglike uste keskele, seisab näoga altarilaua poole ning tehes viirukipanniga ristimärgi, hüüab: „Tarkus! Seiskem vaga meelega!“ Koor alustab hümnit „Tänulaul tulevalguse eest“ laulmist [tekst vt allmärkus 11 – A.B.] ning selle laulmise ajal siseneb diakon altarisse, suitsutab viirukiga neljast küljest altarilauda, seejärel nn kõrgemat paika (*gorneje mesto*) ning ulatab viirukipanni kirikuteenrile. Preester teeb kummarduse altarilaua suunas, suudleb kuninglikel ustel olevaid ikoone. Sel ajal asetavad küünlakandjad küünlajalad amvonile kuninglike uste vastu. Olles suudelnud kuninglikel ustel asuvaid ikoone, õnnistab preester küünlakandjaid, kes vastavad talle kummardusega ning viivad küünlajalad oma kohtadele altariruumis. Pärast küünlakandjate õnnistamist siseneb preester pühasse altarisse ning kummardab koos diakoniga (kes seisab preestrist paremal), suudeldes altarilauda. Seejärel siirduvad preester ja diakon altari taha nn kõrgemale paigale, kummardavad selle suunas ning jäävad seisma altarilaua taha: preester altarilaua kagupoolse nurga vastu ning diakon temast põhja poole, olles näoga rahva poole. Pärast hümnit „Tänulaul tulevalguse eest“ lõppu lauldakse prokiimen (vt allmärkust 34).

LISA II

Suure õhtuteenistuse kord koguõise teenistuse raames⁸⁶

- „Au olgu pühale, üheloomulisele...“
- Alguspsalm (Ps 103 (LXX)⁸⁷)
- Suur ekteenia e rahuekteenia
- „Õnnis on inimene“ (Ps 1–3)
- Väike ekteenia

⁸⁶ Terve koguõise teenistuse korda vt Anne **Burghardt**, „Koguõise teenistuse jõudmisest vene õigeusu kirikusse“ – *Akadeemia*, 9 (2007), 1991–1995.

⁸⁷ Ka järgmised psalmid on LXX numeratsioonis.

- Lambisüütamispsalmid Ps 140, 141, 116 poeetiliste stihhiiradega⁸⁸
- Jumalasünnitaja laul
- Sissekäik küünla ja viirukiga
- Tänu laul tulevalguse eest
- Eellaul e prokiimen, lauldakse responsoorselt
- Paremiad⁸⁹ e pühakirja lugemised (suurtel pühadel)
- Kolmekordne ekteenia e tungiv ekteenia
- „Issand, aita meid...“
- Palumisekteenia
- Litaania e palvekäik
- Rahusoov ja peakummardamispalve
- Salmstihhiirad
- Püha Siimeoni laul
- Kolmkord püha laul, Meie Isa
- Püha pealaul e tropar (suurtel pühadel) või „Jumalasünnitaja Neitsi“
- Leiva, õli, veini, nisuterade õnnistamine
- „Issanda nimi olgu kiidetud...“ ja Ps 33, 1–11
- Õnnistamine

⁸⁸ Kr k *sticheron*, sõnast *stichos*: „rida“, „värss“. Kirikulaul, mida lauldakse psalmide salmi-
de vahele. Jagunevad: 1) stihhiirad peale „Issand, ma hüüan...“ lauldakse ehk loetakse
õhtuteenistusel vastava psalmi salmi-
de vahele; 2) salmstihhiirad (kr k *aposticha*, ksl
stihhirõ stihhovnõ) lauldakse ehk loetakse õhtuteenistusel ja argipäeva hommikuteenis-
tustel. Erinevalt muudest stihhiiradest loetakse esimene salm alles teise stihhiira ette.
Õhtuste salmstihhiirade puhul võetakse vahesalmid pühapäeviti ja pühadel eri psalmi-
dest; 3) kiitusstihhiirad (ksl *stihhirõ na hvalitehh*, kr k *stichera eis tous ainous*) lauldakse
ehk loetakse hommikuteenistusel kiituspalmide (148–150) salmi-
de vahele.

⁸⁹ Kr *paroiimia*: „vanasõna“ või „ütetus“; õhtuteenistusel loetavad pühakirja kohad, mis
pärievad enamasti Vanast Testamendist (harva ka Uuest).